

Уводзіны

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай улады Расійскай імперыі бачылі галоўнай мэтай сваёй палітыкі на інкарпараваных землях іх поўную інтэграцыю і ўніфікацыю з цэнтральнымі расійскімі губернямі. У вялікай ступені гэта вынікала з ідэі аб іх спрадвечнай “рускасці” і прыналежнасці да гістарычнай спадчыны расійскай кароны. Утвораныя на гэтых землях новыя губерні называліся ў афіцыйных урадавых дакументах “возвращенными от Польши”. Іх нацыянальная і культурная спецыфіка разглядалася расійскім самадзяржаўем як гістарычны казус, які падлягае выпраўленню. Але паспяховае рэалізацыя азначанай палітыкі мела на сваім шляху вельмі сур’ёзную перашкоду – шматлікі шляхецкі стан з моцнай карпаратыўнай ідэнтычнасцю і багатымі дзяржаўна-гістарычнымі і культурнымі традыцыямі, якія мала адпавядалі традыцыям і палітычнай культуры расійскага дваранства і чыноўніцкага класа імперыі. Больш таго, расійскі ўрад не быў нават у стане кіраваць далучанымі тэрыторыямі без узаемадзеяння і супрацоўніцтва з мясцовай шляхецкай элітай. Таму палітыка імперыі адносна шляхецкага стану на ўсходніх землях былой Рэчы Паспалітай не з’яўлялася простаю і адналінейнай, але часта змянялася ў залежнасці ад узаемадзеяння і ўзаемаўплываў мноства самых розных фактараў, як унутраных, так і знешніх. І адным з галоўных такіх фактараў выступалі ўзаемаадносіны з мясцовай шляхтай. Каб здабыць яе лаяльнасць, расійская ўлада была гатова захоўваць тыя мясцовыя традыцыі і інстытуты, якія не мелі прынцыповага значэння для яе панавання. Але галоўная і канчатковая мэта гэтай палітыкі заўсёды заставалася вызначанай – поўная інтэграцыя з расійскімі землямі. Нават самыя ліберальныя імператары заўсёды рашуча адкідвалі праекты, якія прадугледжвалі хоць нейкую аўтаномію гэтых тэрыторый, заснаваную на традыцыі дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага.

Шляхта ў сваю чаргу таксама сутыкнулася са складаным выбарам – змагацца любымі сродкамі з “заборчай” уладай за аднаўленне страчанай дзяржавы ці стаць лаяльнай да імперыі і супрацоўнічаць з расійскім урадам, каб захаваць уласныя

традыцыі і прывілеі. Некаторыя прадстаўнікі шляхецкай эліты нават ацэньвалі перавагі сваёй новай сітуацыі. Польскі гісторык Мацей Кухарскі прыводзіць выказванне ананімнага памешчыка з пачатку XIX ст.: “У пэўным сэнсе нам зараз лепей, чым за польскім часам: маем у значнай частцы тое, што давала нам Айчына, але не маем цяжкасцей і небяспекі уманскай разні і, хаця без Польшчы, знаходзімся ў Польшчы і застаемся Палякамі”¹.

З другога боку, расійскі ўрад не мог пагадзіцца на тое, каб надаць дваранскія прывілеі шматлікай дробнай шляхце “Заходніх” губерняў, якая колькасна перавышала ўсё ўласна расійскае дваранства. Гэта супярэчыла б самому расійскаму разуменню сутнасці “дваранства” як службылага саслоўя, а таксама абумоўлівалася і фіскальнымі меркаваннямі, паколькі значная група насельніцтва заставалася вызваленай ад усякіх падаткаў і іншых павіннасцей на карысць дзяржавы. Палітыка “разбору” становіцца ў выніку адным з самых праблемных і канфліктагенных пытанняў ва ўзаемаадносінах імперскай улады і мясцовай шляхты.

Узаемаадносіны шляхты і дзяржаўнай улады з’яўляліся адной з дамінантаў гістарычнага развіцця беларускіх земляў у першай палове XIX ст. У дадзеным даследаванні гэтыя ўзаемаадносіны разглядаюцца на матэрыялах Гродзенскай губерні, якая была ўтворана ў 1802 г. у складзе васьмі паветаў: Гродзенскага, Брэсцкага, Ваўкавыскага, Лідскага, Кобрынскага, Навагрудскага, Пружанскага і Слонімскага. У 1842 г. Лідскі павет быў далучаны да Віленскай губерні, а Навагрудскі – да Мінскай, у той час як у склад Гродзенскай губерні ўвайшлі Беластоцкі, Бельскі і Сакольскі паветы, якія раней утваралі тэрыторыю асобнай Беластоцкай вобласці. У такім выглядзе Гродзенская губерня праіснавала да Першай сусветнай вайны і распаду Расійскай імперыі.

Храналагічныя рамкі даследавання ахопліваюць 1802–1860-я гг. Ніжняя храналагічная мяжа вызначана часам заснавання Гродзенскай губерні, верхняя – завяршэннем паўстання 1863–1864 гг. і рэалізацыяй цэлага шэрагу ўрадавых мерапрыемстваў, у выніку якіх кардынальна змянілася як палітыка ўлад

¹ Kucharski Maciej. *Zycie po rozbiorach. Szlachta litewska w strukturach państwowych imperium rosyjskiego // Szlachta – granice etniczne, wyznaniowe i cywilizacyjne / Polskie Towarzystwo Naukowe; pod red. T. Ciesielskiego, K. Mikulskiego i A. Korytki. Warszawa: DIG, 2016. S. 223.*

Расійскай імперыі адносна шляхецкага саслоўя на беларускіх землях, так і роля гэтага саслоўя ў жыцці мясцовага грамадства.

Мэтай даследавання стала вызначэнне характару ўзаемаадносін шляхты і мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі ў Гродзенскай губерні, ролі шляхецкага стану ў мясцовым кіраванні і фарміраванні чыноўніцкага корпусу.

Гісторыя шляхты на беларускіх землях выклікае ў апошні час павышаную зацікаўленасць даследчыкаў. Але на працягу многіх гадоў гэтая тэма знаходзілася на ўзбоччы даследаванняў беларускіх гісторыкаў, якія аддавалі прыярытэт вывучэнню сялянства і рабочага класа. Гісторыя шляхецкага стану разглядалася ў рамках агульных даследаванняў дадзенага перыяду як адзін з сюжэтаў. Тут можна вылучыць фундаментальную працу Мікалая Улашчыка “Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии”², у якой аўтар сярод іншых саслоўных груп разглядае колькасць, дынаміку, унутраную структуру і гаспадарчую дзейнасць шляхты, а таксама аднадворцаў і грамадзян Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў у дарэформенную эпоху.

Шляхецкае землеўладанне на беларускіх землях у гэты перыяд, яго структуру і дынаміку даследаваў Павел Казлоўскі³, які прыйшоў да высновы, што ў структуры шляхецкага землеўладання ў першай палове XIX ст. адбыліся істотныя змены – зменшылася доля буйнога латыфундзіяльнага землеўладання і ўзрасла ўласнасць сярэдняй шляхты. Такім чынам, надумку Казлоўскага, адбываўся працэс дэканцэнтрацыі шляхецкай уласнасці, якая на беларускіх землях у канцы XVIII ст. з’яўлялася вельмі моцна канцэнтраванай. Адначасова з’яўляецца новая зямельная ўласнасць “аднадворцаў”. Яна ўяўляла сабой прататып сялянскай зямельнай уласнасці, якая з’явілася ўжо пасля рэформы 1861 г.

У 1990-я гады сітуацыя ў беларускай гістарыяграфіі пачала кардынальна змяняцца. Усё больш аўтараў звярталася да гісторыі шляхецкага стану. Прычым галоўная ўвага надавалася вывучэнню палітыкі расійскага ўрада адносна шляхты. У 1995 г. Галіна Туміловіч падрыхтавала і абараніла першае ў айчыннай гістарыяграфіі дысертацыйнае даследаванне, прысвечанае

² Улащик Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. Москва: Наука, 1965. 479 с.

³ Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. Минск, 1982.

гісторыі шляхты на беларускіх землях у першай палове XIX ст.⁴ Галоўным даследчым пытаннем у гэтай і ў наступных працах Туміловіч стала палітыка імперыі адносна дробнай шляхты⁵. Даследчыца грунтоўна прааналізавала змены колькаснага складу прывілеяванага саслоўя, якія былі наступствам палітыкі расійскіх улад, накіраванай на колькаснае скарачэнне шляхты на ўсходніх землях былой Рэчы Паспалітай. Іншыя фактары – натуральны прырост, міграцыя, ваенныя страты – з’яўляліся пры гэтым другараднымі.

Праблемы фармавання расійскай палітыкі адносна шляхецкага стану і арганізацыі лакальных структур імперскай улады, рэкрутацыі чыноўніцтва ў бюракратычны апарат на беларускіх землях разглядае ў сваіх працах Яўген Анішчанка⁶. Аўтар прыйшоў да высновы, што мясцовая арыстакратыя ў цэлым дэманстравала лаяльнасць да новай улады, а ўзамен расійскі ўрад дапусціў прынцып выбарнасці пры фармаванні асабовага складу судовых і паліцэйскіх устаноў, што дазваляла мясцовым землеўласнікам абсаджваць гэтыя пасады сваімі прадстаўнікамі. Для дробнай шляхты служба ў мясцовым дзяржаўным апарате стала добрай магчымасцю праз службу атрымаць шляхецтва без доўгай і каштоўнай працэдурі доказаў свайго высакароднага паходжання.

Палітыку расійскага ўрада адносна дваранства Беларусі ў канцы XVIII – на пачатку XIX ст. даследавала Святлана Лугаўцова⁷. У сваёй працы яна шмат месца адводзіць разгляду

⁴ Туміловіч Г.Н. Дворянство Беларуси в конце XVIII – первой половины XIX в.; аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук: 07.00.02 / Беларус. гос. пед. ун-т. Мінск, 1995. 19 с.; Люты А.М., Туміловіч Т.М. Дваранства Беларусі ў перыяд разлажэння і крызісу феадалізму (канец XVIII – першая палова XIX ст.). Мінск: БДПУ, 1991.

⁵ Туміловіч Г.Н. Дваранства на Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стст. // Беларускі гістарычны часопіс. 1997. № 4. С. 53–59; яна ж. Расійскі царызм і шляхта Беларусі (1795–1863). Праверка на “высакароднасць” // Беларускі Гістарычны Агляд. 2010. Том 17. Сп. 1–2 (32–33). С. 125–154.

⁶ Анішчанка Я.К. Беларусь у гады Кацярыны II (1772–1796). Мінск: Веды, 1998. 211 с.

⁷ Луговцова С.Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX в. Мінск: БГПУ, 1997. 78 с; яна ж. Палітыка расійскага самадзяржаўя ў адносінах да дваранства Беларусі ў кан. XVIII – пачатку XIX ст. // Пытанні гісторыі Беларусі. Мінск, 1998. С. 27–40; яна ж, Участие шляхты в комплектовании состава судебных учреждений Беларуси в конце XVIII – начале XIX в. // Працы гістарычнага факультэта БДУ. 2007. Вып. 1. С. 39–45; яна ж. Змяненні колькасці і складу дваранства Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. // Пытанні гісторыі, метадыкі і метадалогіі: Зб. навук. прац. / пад рэд. Л.Н. Ціханавы. Вып. 1. Мінск: БДПУ, 1998. С. 36–48; яна ж. Кадровая политика российских властей на террито-

палітыкі “разбора шляхты”, развіццю выбарчага заканадаўства, пытанням камплектавання мясцовай судова-выканаўчай улады. Лугаўцова прыводзіць новыя дадзеныя адносна колькаснага складу шляхты. Аўтар прыйшла да высноў, што з 1772 па 1831 г. разбор шляхты адбываўся надзвычай марудна і не прынёс якіх-небудзь заўважных вынікаў. Увесь час звужалася кола асоб, якія мелі права ўдзельнічаць у сходах. З 30-х гадоў XIX ст. роля дваранскіх сходаў змяншалася, пасады замяшчаліся ўрадавымі чыноўнікамі. Лугаўцова вылучае два этапы дзяржаўнай палітыкі адносна шляхты: 1772–1830 гг. і 1831–1856 гг. Гэтыя этапы адлюстроўваюць пераход ад саслоўна-бюракратычнай да паліцыйна-бюракратычнай мадэлі мясцовага кіравання.

У даследаваннях Сяргея Токця разглядаліся пытанні ўдзелу шляхты ў чыноўніцкім корпусе Расійскай імперыі на беларускіх землях, дзейнасці ўстаноў шляхецкага самакіравання⁸. На падставе аналізу фармулярных паслужных спіскаў чыноўнікаў Гродзенскай і Мінскай губерняў аўтар прыйшоў да высновы, рый Беларусі пасле падаўлення восстаный 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. (попытка сравнительного анализа) // Российские и славянские исследования: научн. сборник. Выпуск IX / редкол: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакт.) [и др.]. Минск: БГУ, 2014. С. 28–38; яна ж. Изменения в составе полицейских учреждений белорусских губерний после восстания 1830–1831 гг. и 1863–1864 гг. (попытка сравнительного анализа) // Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць: зборнік навук. арт. / уклад.: В.В. Яноўская, А.У. Унучак, А.Э. Фірыновіч; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]: Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск: Беларуская навука, 2014. С. 317–328; яна ж. Полицейские органы на территории белорусских губерний Российской империи в 30–40-е гг. XIX в.: формирование и деятельность // Органы государственной власти и местного самоуправления: традиции и современность (к 150-летию земской реформы в России): мат-лы Международной научно-практической конференции / РАНХ и ГС; ПсковГУ, 13 ноября 2014 г.). Псков, 2015. С. 128–137.

⁸ Токць С. Высылка з Беларусі шляхціцаў паўстанцаў у 1863–1864 г. // С. Токць, А. Семянчук, А. Трацяк // Герольд Litheriand (Гродна). 2006. № 17. С. 110–127; Токць С. Маршалкі шляхты Гарадзенскай губерні // Герольд Litheriand (Гродна). 2001. № 3–4. С. 107–109; ён жа. Шляхецкае самакіраванне ў Гродзенскай губерні // Białoruskie zeszyty historyczne. 1997. № 6. S. 5–22; ён жа. Асабовы склад дзяржаўнага апарату Расійскай імперыі ў Беларусі (30–60-я гады XIX ст.) // Весці акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук Беларусі. 1996. № 2. С. 70–76; ён жа. Дзяржаўны апарат царызму ў Беларусі ў 30–50-я гады XIX ст. // Весці акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук Беларусі. 1996. № 2. С. 64–69; ён жа. Царскае чыноўніцтва Бельастоцкага, Бельскага і Саколыскага паветаў у другой палове XIX ст. – на пачатку XX ст. // Białoruskie zeszyty historyczne. 1997. № 11. С. 58–77; ён жа. Дворянские выборы в Гродненском уезде в первой трети XIX века // Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos : mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Tamaros Bairašauskaitės 65-mečio sukakčiai / Lietuvos istorijos institutas. Vilnius, 2015. S. 255–273.

што чыноўніцкі корпус дзяржаўных устаноў у беларускіх губернях у 1830–1850-я гады фарміраваўся пераважна з мясцовых ураджэнцаў, у большасці сваёй – з дробнай шляхты каталіцкага веравызнання. Спробы расійскага ўрада пасля паўстання 1831 г. прыцягнуць сюды чыноўніцтва знутраных губерняў імперыі не далі значнага выніку, толькі самыя важныя губернскія пасады займалі прыезджыя служачыя, а сярэдныя і ніжэйшае чыноўніцтва па-ранейшаму складалася з мясцовай шляхты. Але пасля паўстання 1863 г. большасць служачых каталіцкага веравызнання ў беларускіх губернях была звольнена з пасады, а на іх месцы прызначаліся чыноўнікі праваслаўнага веравызнання і “рускага” паходжання, якім выплачвалася дадатковае жалаванне і надаваліся іншыя льготы. У 1868 г. з 3 400 класных чыноўнікаў пяці беларускіх губерняў асобы каталіцкага веравызнання складалі ўжо толькі 16,8 %. Гэта азначала канец дамінацыі прадстаўнікоў мясцовай шляхты ў лакальнай дзяржаўнай адміністрацыі.

А.А. Кісялёў у сваёй манаграфіі “Система управления и чиновничество белорусских губерний в конце XVIII – первой половине XIX в.”⁹ сярод іншых пытанняў разгледзеў асабовы склад чыноўніцтва. Аўтарам былі прааналізаваны 1 810 фармулярных паслужных спіскаў. Паводле яго падлікаў, у першай трэці XIX ст. на ключавых губернскіх пастах мясцовыя ўраджэнцы займалі 58 % пасады, на павятовых – 80 %. У сярэдзіне XIX ст. памешчыкі складалі ад 16 да 28 % чыноўнікаў.

Віталь Макарэвіч у сваіх працах разглядае палітыку разбору дробнай шляхты на беларускіх землях, а таксама пытанні ідэнтычнасці шляхецкага саслоўя¹⁰. Даследчык

⁹ Киселев А.А. Система управления и чиновничество белорусских губерний в конце XVIII – первой половине XIX в. Минск: УО «Военная академия Республики Беларусь», 2007. 171 с.

¹⁰ Макарэвіч В.С. Палітыка разбору імперскімі ўладамі маргінальных катэгорый шляхты Беларусі ў 30-я – 80-я гг. XIX ст. // Славянскі свет: мінулае і сучаснае: матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. Ч. 3. Мінск, 2004. С. 98–103; ён жа. Перасяленне маргінальных катэгорый шляхты з Беларусі ва ўнутраныя і памежныя губерніі Расіі ў 30–60-я гг. XIX ст. // Працы гістарычнага факультэта БДУ. Вып. 1. Мінск, 2006. С. 46–50; ён жа. Эвалюцыя форм нацыянальнай ідэнтычнасці шляхты Беларусі ў XVI–XIX стст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2007. № 1. С. 30–35; ён жа. “Антыразбор” шляхты: падробкі дваранскіх дакументаў і нелегальныя наблітацыі ў Беларусі ў XIX ст. // АРСНЕ. 2008. № 11. С. 221–236; ён жа. Дробная шляхта Беларусі ў 30–60-я гг. XIX ст.: склад і эвалюцыя сацыяльна-прававога становішча : аўтарэферат дысертацыі на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: 07.00.02 / Макарэвіч Віталь Сяргеевіч;

прышоў да высновы, што пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі адбылася істотная трансфармацыя сацыяльнай структуры дробнай шляхты, якая найбольш выразна праявілася ў 30–60-я гг. XIX ст. У гэты перыяд яшчэ захоўваўся падзел дробнай шляхты на традыцыйныя катэгорыі: ваколічную, чыншавую і шляхту на прыватнай службе. Падзел на катэгорыі дробнай шляхты абумоўліваўся ўласнасцю, якой яна валодала, месцам пражывання, заняткамі, а пасля 1831 г. яшчэ і прававым становішчам. У першай трэці XIX ст. пачынаецца маргіналізацыя службылай і чыншавай шляхты, выкліканая распадам сістэмы кліентэлізму, абстрааюцца адносіны паміж магнатэрыяй, заможнымі памешчыкамі і чыншавай шляхтай, якая пражывала на іх землях. З 30-х гг. XIX ст. у выніку рэалізаванай расійскім урадам палітыкі ў структуры дробнай шляхты ўзнікаюць новыя фармальныя катэгорыі з вызначаным прававым статусам: аднадворцы і грамадзяне заходніх губерняў, а таксама шляхта, якая даказвала сваё дваранскае паходжанне. На трансфармацыю сацыяльнай структуры дробнай шляхты, на думку Макарэвіча, паўплывалі палітыка ўлад, развіццё капіталістычных адносін і крызіс традыцыйнай памешчыцкай гаспадаркі, паскарэнне ўрбанізацыйных працэсаў. Паводле падлікаў аўтара, у 30–60-я гг. XIX ст. дробная шляхта складала каля 5 % ад агульнай колькасці насельніцтва. Яна лічыла сябе прыналежнай да “польскага шляхецкага народа”, які з’яўляўся палітычнай нацыяй. Асновай для прыналежнасці да яго складу было не этнічнае, а сацыяльнае паходжанне. З 1864 г. у палітыцы расійскіх улад, паводле Макарэвіча, у дачыненні да дробнай шляхты пачаўся новы этап. У гэты перыяд былі праведзены некалькі ключавых і радыкальных мерапрыемстваў, якія завяршалі працэс “разбору” шляхты – захавы па ліквідацыі катэгорый легітымізуючайся шляхты, а таксама аднадворцаў і Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Мінск, 2009. 24 с.; ён жа, “Панскі разбор шляхты”: абеззямельванне чыншавікоў і чыншавая рэформа 1886 г. у Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 2011. № 4. С. 3–14; ён жа. Расійскія праекты “разбору” шляхты беларуска-літоўскіх губерняў у 1823–1831 гг. // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2014. № 1 (41). S. 49–66; ён жа. Высяленні дробнай шляхты з Мінскай губерні ў 1863–1864 гг. // Беларускі гістарычны часопіс. 2014. № 10. С. 13–22; ён жа. Deportacje okolic szlacheckich z guberni mińskiej w latach 1863–1864 // Dwór i wieś na Litwie i Białorusi w XIX i na początku XX wieku / Pod red. Doroty Michaluk. Warszawa, 2014; ён жа. Polityka przesiedleńcza władz Imperium Rosyjskiego w XIX stuleciu wobec drobnej szlachty Litwy i Białorusi. // Między Rusią a Polską Litwa. Od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej / Pod red. naukową J. Grzybowskiego i J. Kozłowskiej. Warszawa, 2014. S. 293–300.

грамадзян заходніх губерняў. Заканчэннем этапу можна лічыць, на думку даследчыка, канец 60-х гг. XIX ст., калі ўладамі былі праведзены адміністрацыйныя працэдуры па канчатковай прыпісцы не зацверджанай у Герольдыі шляхты, а таксама аднадворцаў і грамадзян у склад іншых падаткаабкладаных катэгорый, а ў першую чаргу – сялянства і мяшчанства. Падсумаваннем даследаванняў Віталія Макарэвіча стала выданне ім абагульняючай манаграфіі “Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай імперыі (канец XVIII – XIX ст.)”¹¹.

Аляксандр Радзюк вывучаў рэпрэсіўную палітыку расійскіх улад на беларускіх землях у канцы XVIII – першай палове XIX ст., скіраваную ў першую чаргу супраць прадстаўнікоў шляхецкага стану¹². Аўтар прасачыў эвалюцыю гэтай палітыкі, разгледзеў механізмы яе рэалізацыі. Радзюк прыйшоў да высновы, што “ў цэлым гэтая палітыка правалілася”¹³, але яе наступствам стала змененая сацыяльная і канфесійная сітуацыя на беларускіх землях.

Даследаванне В.М. Зайцава¹⁴ было прысвечана саслоўнаму складу паўстанцаў 1863 г. На падставе аналізу вялікай колькасці крыніц аўтар атрымаў дастаткова дакладныя лічбавыя дадзеныя адносна долі прадстаўнікоў шляхты сярод паўстанцаў у розных рэгіёнах Беларусі. Вынікі гэтага даследавання дазваляюць ацаніць ролю шляхты і яе розных груп у паўстанні. Яго працы пацвярджаюць дамінуючую ролю шляхты ў паўстанцкіх аддзелах. У працах Вольгі Гарбачовай¹⁵

¹¹ Макарэвіч В.С. Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай імперыі (канец XVIII – XIX ст.). Мінск: БДУ, 2018. 315 с.

¹² Радзюк А.Р. Канфіскацыя на Гродзеншчыне маёнткаў удзельнікаў нацыянальна-вызваленчага паўстання 1830–1831 гг. // Садова-паркавае мастацтва Гродзеншчыны: гісторыя і сучаснасць: зборнік навуковых артыкулаў / ГрДУ; пад рэд. С.Я. Куль-Сяльверставай. Гродна, 2001. С. 36–43; ён жа. Лёс Сапегаўскай маёмасці на Беларусі пасля паўстання 1831 года // Леў Сапега (1557–1635) і яго час: зб. навук. прац / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: С.В. Марозава [і інш.] Гродна, 2007. С. 351–353; Аляксандр Радзюк. Знішчэнне шляхецкіх ваколіцаў на Гарадзеншчыне ў 1863–1864 гг. // АРСНЕ. 2010. № 12. С. 151–174; ён жа. Пад скіпетрам Расейскай імперыі: рэпрэсіўная палітыка царызму на землях Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / Гарадзенская бібліятэка. Гародня – Кракаў, 2017. 195 с.

¹³ Радзюк А. Пад скіпетрам Расейскай імперыі... С. 179.

¹⁴ Зайцев В.М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (Опыт статистического анализа). М.: Издательство “Наука”, Главная редакция восточной литературы, 1973.

¹⁵ Гарбачова В.В. Паўстанне 1830–1831 гг. на Беларусі. Мінск: БДУ, 2001. 186 с; яна ж. Удзельнікі паўстання 1830–1831 гг. на Беларусі: бібліяграфічны слоўнік. Мн: БДУ. 400 с.

і Дзмітрыя Матвейчыка¹⁶ прыведзены велізарны біяграфічны матэрыял адносна паўстанцаў 1831 і 1863 гг., якія ў абсалютнай сваёй большасці належалі да шляхецкага стану.

У даследаванні Сяргея Токця і Ганны Крых разгледжана пытанне высылкі дробнай шляхты Мінскай губерні ў Сібір і ў іншыя аддаленыя рэгіёны імперыі ў часе і пасля паўстання 1863 г., а таксама працэс адаптацыі гэтай шляхты да ўмоў жыцця на новым месцы, захаванне яе прадстаўнікамі сваёй саслоўнай і этнічнай ідэнтычнасці¹⁷.

Праблеме інтэграцыі шляхты беларускіх зямель у склад расійскага дваранства прысвечаны даследаванні Анатоля Дамарада¹⁸. Аўтар прыйшоў да высновы, што Расійская імперыя была вымушана праводзіць палітыку, скіраваную на ўмацаванне адзінства дваранскага саслоўя, што патрабавала выключэння з яго шэрагаў дробнай беззямельнай і малазямельнай шляхты. Таму працэс “разбору” шляхты, на думку аўтара, з’яўляўся аб’ектыўна непазбежным, а матыў помсты за ўдзел у паўстаннях быў другарадным. Пэраломным стаў перыяд 1831–1840 гг., а да 1830 г. у становішчы дробнай шляхты на беларускіх землях фактычна мала што змянялася.

У апошнія гады айчыннымі даследчыкамі шмат увагі надаецца вывучэнню генеалогіі шляхецкіх родаў, культуры штодзённага жыцця розных групаў шляхецкага саслоўя. У этналагічнай працы Сяргея Шыдлоўскага, якая грунтуецца на аналізе этнаграфічных матэрыялаў і мемуарнай літаратуры, праведзены комплексны аналіз культуры прывілеяванага

¹⁶ Матвейчык, Дз.Ч. Вяртанне з эміграцыі на радзіму ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. з Беларусі і Літвы // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 2008. № 4. С. 52–59; ён жа. Эміграцыя з беларуска-літоўскіх зямель у Заходнюю Еўропу (1830–1863 гг.) // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 2007. № 3. С. 52–60; ён жа. Эміграцыя ў Заходнюю Еўропу ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. з Гродзенскай губерні // Весці ГрДУ. Серыя 1. 2007. № 2. С. 10 – 17; ён жа. Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў: біяграфічны слоўнік; Дэпартамент па архівах і справаводстваў Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі: (пагодле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі). Мінск: Беларусь, 2016. 734, [1] с.

¹⁷ Токць С. Гісторыя пасялення Мінск-Дваранскае: засцяпковая шляхта з Беларусі ў сібірскім Прыпіртышшы / Г. Крых, С. Токць // Беларус. гістар. часопіс. 2012. № 3. С. 4–11; Токць С. Минская шляхта в Беларуси и Сибири / Г. Крых, С. Токць // Вестник Омского университета. 2012. № 2 (64). С. 315–321.

¹⁸ Дамарад А.А. Інтэграцыя шляхты беларускіх зямель у склад дваранства Расійскай імперыі / аўтарэф. дыс. на атрыманне вучонай ступені канд. гіст. навук па спец. 07.00.02. Мінск, 2007. 19 с.

саслоўя Беларусі ў 1795–1864 гг.¹⁹ У цэнтры даследчай увагі знаходзіліся працэсы адаптацыі беларускай шляхецкай эліты да новых сацыяльна-эканамічных і культурных умоў жыцця. Аўтарам вылучаны асноўныя стратэгіі культурнай адаптацыі мясцовых прывілеяваных груп. У манаграфіі Наталлі Анофранка “Дваранкі беларуска-літоўскіх губерняў у канцы XVIII – першай палове XIX ст.” разгледжаны шляхі інтэграцыі прадстаўніц вышэйшага саслоўя былой Рэчы Паспалітай у склад дваранства Расійскай імперыі, прааналізавана спецыфіка жаночай адукацыі ў беларуска-літоўскіх губернях, паказаны прычыны і формы праяўлення грамадскай і палітычнай актыўнасці прадстаўніц дваранскага саслоўя²⁰.

З’явіліся ў беларускай гістарыяграфіі і даследаванні гісторыі шляхты ў асобных рэгіёнах і тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінках. У гэтым плане асабліва варта адзначыць працу Вольгі Папко, прысвечаную шляхце Ваўкавыскага павета Гродзенскай губерні ў XIX ст.²¹ На аснове шырокага кола архіўных крыніц у кнізе разглядаецца ўдзел ваўкавыскай шляхты ў вайне 1812 г., паўстаннях 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг., рэалізацыя палітыкі “разбору” шляхты. Аўтарам прадстаўлены самыя розныя аспекты жыцця прывілеяванага стану: гаспадарчая дзейнасць, сістэма адукацыі, культура і баўленне вольнага часу. Разгледжана таксама пытанне этнічнай самасвядомасці. Аўтар склала спіс шляхецкіх родаў Ваўкавыскага павета. Асобная праца Вольгі Папко прысвечана даследаванню шляхецкага роду Дзяконскіх²².

У працах Анатоля Федарука²³, Сяргея Амелькі²⁴,

¹⁹ Шыдлоўскі С.А. Культура прывілеяванага саслоўя Беларусі: 1795–1864 гг. Мінск: Беларуская навука, 2011. 168 с.

²⁰ Анофранка Н.В. Дваранкі беларуска-літоўскіх губерняў у канцы XVIII – першай палове XIX ст. Мінск: Беларуская навука, 2016. 219 с.

²¹ Папко В. Шляхта Ваўкавыскага павета ў XIX–XX стст.: гісторыка-генеалагічнае даследаванне. Мінск: Выдавецтва Віктара Хурсіка, 2012. 364 с.

²² Папко В.М. Род Дзяконскіх і іх маенткі на Брэстчыне ў XIX–XX стст. Брэст: Альтернатыва, 2009. 232 с.

²³ Федорук А.Т. Старинные усадьбы Берестейщины. Мінск: БелЭц, 2004. 576 с.; Федорук А.Т. Старинные усадьбы Гродненщины. Мінск: Беларусь, 2014. 543 с.

²⁴ Амелька С.У. Адлюстраванне матэрыяльнай культуры і маёмаснага стану дваранства ў фондах апекаў Гарадзеншчыны ў канцы XIX – пачатку XX ст. // Герольд Litherland. 2002. № 1–2. С. 18 – 23; ён жа. Культурнае аблічча дваранскай сядзібы ў канцы XVIII – сярэдзіне XIX ст. // Шляхі развіцця інтэлекта і творчасці маладых: Мат. рэспубл. навук.-практ. канф. “Работа з адаранай студэнцкай і вучнёўскай моладдзю: стан, формы і метады, перспектывы рэзвіцця”. Гродна: ГрДУ, 2001. С. 238–243; ён жа. Мецэнацкая

Святланы Словік²⁵ разгледжаны пытанні матэрыяльнай культуры шляхты на Гродзеншчыне. У даследаваннях Вячаслава Шведа²⁶ разглядаюцца пытанні грамадска-палітычнай дзейнасці шляхты на Гродзеншчыне, удзелу яе прадстаўнікоў у дзейнасці масонскіх арганізацый²⁷. Святлана Куль-Сяльверстава даследавала культуру прывілеяваных саслоўяў Беларусі ў другой палове XVIII – 1820-х гадах²⁸. У працы Святланы Марозавай “«Сваёй веры ламаць не будзем...»: Супраціў дэўнізацыі ў Беларусі (1780–1839 гады)”²⁹ разглядаецца між іншага пытанне ўдзелу шляхты ў супраціве ўрадавай палітыцы ліквідацыі ўніяцкай царквы на беларускіх землях.

Праблема дэкласацыі дробнай засцяпковай шляхты на ўсходніх землях былой Рэчы Паспалітай у часы Расійскай імперыі стала ключавой у даследаваннях польскіх гісторыкаў Ірэны Рыхліковай³⁰, Іаланты Сікорскай-Кулешы³¹, Лешка Заштаўта³². Рыхлікова вывучала гісторыю фарміравання, і фундатарская дзейнасць дваранства на Гродзеншчыне ў канцы XVIII – сярэдзіне XIX ст. // Весці ГрДУ імя Я. Купалы. Серыя 1. 2001. № 1. С. 24–33; ён жа. Эвалюцыя прававой культуры дваранства на Гродзеншчыне ў канцы XVIII – сярэдзіне XIX ст. // Шлях да ўзаемнасці: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Гродна, 2001. С. 299–310.

²⁵ Словік С. Матэрыяльная культура шляхецкай сядзібы ў XIX ст. на Гродзеншчыне // Культура Гродзенскага рэгіёна: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа: зборнік навуковых прац; рэдкал. Я.М. Пяткевіч і інш. Гродна, 2003. С. 278–291.

²⁶ Швед В.В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). Гродна: ГрДУ, 2001. 416 с.

²⁷ Швед В.В. Масоны і ложы на землях Беларусі (канец XVIII – першая чвэрць XIX ст.): біяграфічны слоўнік Гродна: ГрДУ, 1007. 275 с.

²⁸ Куль-Сяльверстава С.Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII – 1802-я гады). Мінск: БДУ, 2000. 260 с.

²⁹ Марозава С.В. «Сваёй веры ламаць не будзем...»: Супраціў дэўнізацыі ў Беларусі (1780–1839 гады). Гродна, 2014. 218 с.

³⁰ Rychlikowa I. Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772–1831 // Kwartalnik Historyczny. 1993. № 3. S. 51–83.

³¹ Sikorska-Kulesza I. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w., Pruszków 1995; яна ж. Weryfikacje szlachectwa jako instrument stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831–1868 // Przegląd Wschodni. 1992/93. Z. 3 (7); яна ж. Od Dobrzyńskich z „Pana Tadeusza” do Bohatyrowiczów z „Nad Niemnem”, czyli co się stało z drobną szlachtą na Litwie i Białorusi w XIX wieku? // East and Central Europe as a New Potential Power. Seul, 2012. S. 359–376.

³² Zasztowt L. Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831–1868 // Przegląd Wschodni. 1991. R. 1. Z. 3. S. 114–122; ён жа. Zsyłka i przesiedlenia ludności polskiej z zachodnich guberni w głąb Cesarstwa Rosyjskiego po powstaniu styczniowym //

дзейнасці, паступовай дэградацыі і ліквідацыі саслоўнай групы, якая называлася “панцырныя баяры”. Даследчыца падкрэслівала, што гісторыя дэградацыі гэтага “служылага саслоўя” пачалася з перыяду падзелаў Рэчы Паспалітай, а закончылася пасля паўстання 1863–1864 гг., калі значная частка яго прадстаўнікоў перайшла ў склад сялянства і мяшчанства. Даследчыца адзначала, што 25 верасня 1864 г. урадавым указам была ліквідавана назва “панцырныя баяры”, а прадстаўнікі гэтага саслоўя былі залічаны ў разрад “дзяржаўных сялян”.

Таланта Сікорска-Кулеша даследавала палітыку дэкласацыі дробнай шляхты на беларуска-літоўскіх землях. Яе праца грунтуецца на аналізе шырокага кола архіўных матэрыялаў. Даследчыца падкрэслівала, што каталіцкая шляхта з’яўлялася палітычным канкурэнтам расійскіх улад у рэгіёне і перашкодай у рэалізацыі палітыкі русіфікацыі Беларусі, Украіны і Літвы. Асаблівую ўвагу Сікорска-Кулеша надала апісанню цяжкасцей, з якімі сутыкнуліся прадстаўнікі шляхецкіх родаў падчас пацвярджэння свайго шляхецкага тытулу. Вельмі складанай для пераадолення праблемай для шляхты стаў збор патрэбных для гэтага дакументаў. На думку Сікорскай-Кулешы, працэс дэкласацыі і дэградацыі шляхты ў Беларусі скончыўся ў перыяд пасля паўстання 1863–1864 гг. Даследчыца падкрэслівала, што хаця паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг. аказалі ўплыў на працэс дэградацыі дробнай шляхты, аднак не яны былі яе прычынай. Гэты працэс пачаўся адразу пасля падзелаў Рэчы Паспалітай і далучэння яе ўсходняй часткі да Расійскай імперыі. Расійская ўлада разглядала шматлікую дробную шляхту, якая складала па рэвізіі 1795 г. 70 % шляхецкага саслоўя імперыі, дэстабілізуючым палітычным фактарам на беларуска-літоўска-ўкраінскіх землях. Падтрымка паўстання з боку дробнай і сярэдняй шляхты падштурхнула расійскую адміністрацыю да канчатковага вырашэння гэтага балючага пытання.

Przegląd Wschodni. 1998. Z. 2. S. 237-262; ён жа. Wprowadzenie kategorii poczetnych grażdan do struktur stanowych Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku // Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin / pod red. Marka Waśowicza et al. Warszawa, 2004. S. 169–180; ён жа. Drobna szlachta w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego – aneks do dyskusji o liczbie zdegradowanych // Historia. Społeczeństwo. Wychowanie. Księga dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso / pod red. Kaliny Bartnickiej. Pułtusk – Warszawa, 2004. S. 529–536.

Лешак Заштаўт разгледзеў праблему высялення прадстаўнікоў дробнай шляхты з заходніх губерняў на ўсход імперыі. Гэты аўтар таксама адзначаў, што масавы ўдзел шляхты ў паўстаннях вырашыў яе будучы лёс. На думку Заштаўта, найбольш распаўсюджанай практыкай барацьбы супраць шляхты была верыфікацыя дваранскага паходжання і прымусовае перасяленне. У працах Заштаўта таксама падрабязна разгледжана развіццё сістэмы адукацыі ў заходніх губернях, а таксама дамінуючая роля мясцовай шляхты ў навучальных установах.

Мацей Кухарскі даследаваў удзел мясцовай шляхты на землях былога ВКЛ у дзяржаўных структурах Расійскай імперыі ў канцы XVIII – на пачатку XIX ст.³³ Аўтар адзначаў, што шляхта страціла свае палітычныя правы і не мела ўплыву на палітыку дзяржавы, а расійская ўлада прынцыпова не жадала нават выслухаць яе меркаванні адносна сваіх дзеянняў. Такім чынам, былы “палітычны народ” быў змушаны да ролі простага выканаўцы волі імперскай улады, а шляхецкае самакіраванне, хаця і захавала ранейшыя назвы і тэрміналогію часоў Рэчы Паспалітай, выконвала функцыі лакальнай дзяржаўнай адміністрацыі. Больш таго, шляхта адчувала і пагаршэнне сваёй матэрыяльнай сітуацыі, паколькі была змушана да большых, чым раней, выдаткаў на карысць дзяржавы.

Праблематыка функцыянавання шляхецкага самакіравання ў першай палове XIX ст. найбольш грунтоўна была разгледжана на матэрыялах Віленскай і Ковенскай губерняў у працах літоўскага гісторыка Тамары Байрашаўскайтэ³⁴. Гэтая даследчыца прааналізавала праўныя падставы і характар дзейнасці шляхецкіх сеймікаў і маршалкаў шляхты на падставе дакументаў віленскага губернскага дваранскага сходу, звяртаючы асаблівую ўвагу на пытанні захавання

³³ Kucharski Maciej. Życie po rozbiorach. Szlachta litewska w strukturach państwowych imperium rosyjskiego // Szlachta – granice etniczne, wyznaniowe i cywilizacyjne / Polskie Towarzystwo Naukowe. Pod red. T. Ciesielskiego, K. Mikulskiego i A. Korytki. Warszawa: DIG, 2016. S. 223–240.

³⁴ Bairašauskaitė T. O litewskich marszałkach gubernialnych i powiatowych (do 1863 r.) // Przegląd Wschodni. 1997. T. 4. Z. 2 (14). S. 427–441; яна ж, Kilka uwag o sejmikach guberni litewskich (do lat trzydziestych XIX wieku) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1997. T. 49. Z. 1–2. Poznań, 1998. S. 265–271; яна ж. Sejmiki litewskie w pierwszej ćwierci XIX wieku: prawo i zwyczaj // Przegląd Historyczny. T. LXXXIX. Z. 1. Warszawa, 1998. S. 125–129; яна ж. Працэс дэклінацыі шляхецкага саслоўя Літвы: доказы паходжання (канец XVIII – 60-я гг. XIX ст.) // ARCHE. 2009. № 9. С. 149–174.

старадаўніх звычаяў і традыцый і іх суадносін з прававымі нормамаі Расійскай імперыі.

Выключна важнае месца праблематыка гісторыі шляхты на ўсходніх землях былой Рэчы Паспалітай займае ў працах выбітнага французскага гісторыка Даніэля Бавуа³⁵. Гэты даследчык грунтоўна асвятліў пытанні ўзаемаадносін імперскай улады і мясцовай шляхты на землях Правабярэжнай Украіны (Кіеўшчына, Валынь і Падолле), дзейнасць шляхецкага саслоўнага самакіравання. У цэнтры ўвагі французскага гісторыка была барацьба паміж расійскім самадзяржаўем і мясцовымі польскімі элітамі за панаванне і кантроль над масамі ўкраінскага сялянства. Аўтар шукаў адказу на пытанне, чаму польская арыстакратыя здолела на працягу XIX ст. захаваць свае дамінуючыя пазіцыі і засталася прывілеяванай і эканамічна паспяховай сацыяльнай групай, нягледзячы на дыскрымінацыйную палітыку расійскіх улад. Бавуа паказвае гістарычныя прычыны незвычайна высокай колькасці шляхты, раскрывае яе ўнутраную дыферэнцыяцыю і глыбокія маёмасныя падзелы. Асаблівую ж зацікаўленасць і сімпатыі гісторыка выклікае дробная шляхта, колькасць якой была супаставімай з агульнай колькасцю расійскага дваранства, таму расійская ўлада ад самога пачатку прапрацоўвала розныя варыянты яе дэкласацыі. Выключэнне велізарнай масы дробных шляхцічаў з ліку прывілеяванага стану Бавуа называе самым маштабным прыкладам сацыяльнага маніпулявання ў тагачаснай Еўропе. Пры гэтым ён сцвярджае, што гэтая шарачковая шляхта не атрымала належнай дапамогі з боку сваіх больш заможных “братоў”, і, такім чынам, шляхецкае братэрства на справе аказалася фікцыяй. Багатыя землеўладальнікі, як лічыць Бавуа, у большасці захоўвалі лаяльнасць да ўлад імперыі і клапаціліся найперш пра свае карпаратыўныя інтарэсы.

Такім чынам, палітыка Расійскай імперыі адносна шляхецкага стану была галоўным прадметам даследаванняў айчынных і замежных гісторыкаў, прысвечаных гісторыі шляхты на беларускіх землях у першай палове XIX ст. Менш увагі надавалася пытанням сацыяльнай структуры і стратыфікацыі шляхты, яе колькаснага, канфесійнага і нацыянальнага складу, спецыфікі

³⁵ Beauvois D. Polacy na Ukrainie. Szlachta Polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1831–1863. Paryż, 1987; ён жа. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914. Lublin, 2011; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва, 2010.

рассялення. Недастаткова, на нашу думку, даследаваны пытанні сацыяльнага становішча розных групаў шляхты, іх прафесійных заняткаў, адаптацыі да працэсаў мадэрнізацыі і сацыяльнай трансфармацыі грамадства, а таксама пытанні нацыянальнай самасвядомасці, этасу і мовы.

Вельмі перспектыўным накірункам вывучэння гісторыі шляхты на беларускіх землях з'яўляецца, на маю думку, сацыяльная гісторыя шляхты, аналіз сацыяльна-дэмаграфічных параметраў. У 1970 г. з'явілася даследаванне З.Я. Тальвірскай³⁶, прысвечанае вывучэнню сацыяльнага вобліку дробнай шляхты на матэрыяле трох павеатаў Мінскай губерні. Ужо на пачатку ХХІ ст. гэты кірунак атрымаў працяг у працах беларускіх гісторыкаў. А.С. Макарэвіч даследаваў спіс незацверджанай шляхты Лідскага павеата за 1853 г.³⁷ Гэты спіс уключаў 834 запісы адносна сямей дробнай шляхты, якая не мела маёнткаў з сялянамі і не знаходзілася на дзяржаўнай службе. Макарэвіч падлічыў, што 77 % займаліся сельскай гаспадаркай. Службай зараблялі на жыццё толькі 13 % сямей. Толькі ў 9 чалавек былі пазначаны чыны і званні. Міграцыйныя працэсы закраналі нязначную частку сямей (усяго 1,6 % працавалі ў іншых павеатах). Дакументы на дваранства былі пададзены пачынаючы з 1797 г. на 490 сямей (57,64 %). Толькі пра адну асобу гаварылася, што ён вучыўся ў Маскоўскім універсітэце.

Віталь Макарэвіч прааналізаваў полаўзроставы склад і маёмасны стан жыхароў шляхецкай ваколіцы Лозіна і засценка Святое ў Мінскай губерні, якія высылался ўладамі на ўсход імперыі за дапамогу паўстанцам 1863 г.³⁸ Святлана Лугаўцова выканала гісторыка-дэмаграфічны аналіз шляхты Лідскага павеата на падставе пасямейнага спіса 1835 г.³⁹ Аўтар вызначыла

³⁶ Тальвирская З.Я. К вопросу о социальном облике мелкого дворянства в 1860-х годах (по материалам трёх уездов Минской губ.) // Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран) / редкол.: В.А. Дьяков, М.Н. Кузьмин, И.С. Миллер. М., 1970. С. 198–221.

³⁷ Макарэвіч А.С. Спіс незацверджанай шляхты Лідскага павеата за 1853 г. як каштоўная крыніца па сацыяльна-дэмаграфічнай гісторыі і генеалогіі краю // *Архіварыус* 2001. Выпуск VI. С. 147–160.

³⁸ Макарэвіч В.С. Полаўзроставы склад і маёмаснае становішча насельніцтва шляхецкай ваколіцы Лозіна і засценка Святое Барысаўскага павеата Мінскай губерні ў 1864 г. // *Дакументальная спадчына Беларусі XIV–XX стагоддзяў*. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 75-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (Мінск, 26 чэрвеня 2013 г.). Мн., 2014.

³⁹ Луговцова Светлана. Дворянство Лидского уезда Гродненской губернии: попытка историко-демографического анализа // *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках* // *Сборник научных статей*

структуру шляхецкіх сямей, полаўзроставыя паказчыкі дадзенай групы. Сяргей Токць прааналізаваў сямейную структуру, дэмаграфічныя параметры дробнай шляхты і аднадворцаў Гродзенскага павета ў 1840–1850-я гады⁴⁰.

Увесь комплекс крыніц, выкарыстаных у дадзеным даследаванні, можна падзяліць на наступныя групы: 1) нарматыўныя прававыя дакументы; 2) матэрыялы афіцыйнага справаводства; 3) апублікаваныя даведачна-статыстычныя матэрыялы; 4) крыніцы асабістага паходжання (успаміны, перапіска і дзённікі). Галоўную ролю адыгралі матэрыялы дзяржаўнага справаводства. У даследаванні былі выкарыстаны дакументы, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне, а таксама ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў Вільнюсе.

Да матэрыялаў справаводства адносяцца інструкцыі і цыркулярыцэнтральныхі мясцовых органаў улады, справаздачы, паведамленні, данясенні, рапарты, запыты, інструкцыі, распараджэнні, якія зберагаюцца ў архіўных фондах. Вельмі каштоўнай крыніцай для вывучэння сацыяльнага становішча і дэмаграфіі дробнай шляхты з’яўляюцца спісы і ведамасці шляхты і аднадворцаў. У архіўных фондах статыстычных камітэтаў губерняў адклаліся дакументы, якія адлюстроўваюць колькасць, веравызнальны і полаўзроставы склад дваранства, шляхты, аднадворцаў і інш. Гэтыя матэрыялы на сённяшні дзень уяўляюць сабой надзвычай цікавую крыніцу для вывучэння самых розных аспектаў гісторыі шляхты, адлюстроўваюць яе дэмаграфічныя і сямейныя структуры, сацыяльную мабільнасць і розныя аспекты штодзённага жыцця.

подготовлен на основе докладов участников международной конференции, состоявшейся в Институте истории Литвы 8-9 октября 2014 г. / Сост. Тамара Байрашаускайте. Вильнюс, 2015. С. 104–118. Луговцова С.Л. Характеристика шляхты Могилевского уезда в первой трети XIX в. // Российские и славянские исследования: науч. сборник. Вып. X / редкол. А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакц.) [и др.]. Минск: БГУ, 2015. С. 114–120.

⁴⁰ Токць С. Статыстычныя матэрыялы мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі Расійскай імперыі адносна шляхты Гродзенскай губерні (першая палова XIX ст.): механізмы і практыкі збору і аналізу // *Szlachta i ziemiaństwo na pograniczach kulturowych dawnej Rzeczypospolitej: od XVI do początku XX wieku / pod redakcją Doroty Michaluk i Krzysztofa Mikulskiego*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016. С. 171–192; Tokć Siarhiej. *Drobna szlachta i jednodworcy powiatu grodzieńskiego w latach trzydziestych i sześćdziesiątych XIX wieku: struktura społeczno-demograficzna // Tożsamość–pamięć historyczna–idee. Przemiany narodowościowe i społeczne na Litwie i Białorusi w XIX i na początku XX wieku*. Warszawa: wyd. I, 2016. S. 85–108.

Заканадаўчыя матэрыялы, выкарыстаныя ў даследаванні, прадстаўлены найперш “Полным собранием законов Российской империи”⁴¹. У даследаванні былі выкарыстаны таксама зборнікі статыстычных матэрыялаў па Гродзенскай губерні, падрыхтаваныя ў пачатку 1860-х гг. афіцэрамі Генеральнага штаба расійскай арміі. Яны ўтрымліваюць самую разнастайную інфармацыю адносна стану беларускай вёскі напярэдадні рэформы 1861 г.⁴² Выкарыстоўваліся таксама звесткі з губернскіх «Памятных кніжак», якія штогод складаліся губернскім статыстычным камітэтам.

Важную групу крыніц склалі ўспаміны і запіскі сучаснікаў, якія даносяць да нас інфармацыю, не адлюстраваную ў афіцыйных дакументах таго часу, і падаюць бачанне падзей вачыма прадстаўнікоў шляхецкага стану⁴³.

Структурна нашае даследаванне складаецца з трох раздзелаў. У першым разглядаецца дзейнасць мясцовых органаў улады Гродзенскай губерні па зборы і аналізе статыстычнай інфармацыі адносна шляхецкага стану, а таксама ўплыў гэтай статыстыкі на фарміраванне ўрадавай палітыкі. У другім раздзеле асвятляецца дзейнасць органаў шляхецкага саслоўнага самакіравання ў Гродзенскай губерні, характар яго ўзаемаадносін з губернскай і павятовай адміністрацыяй. У трэцім раздзеле паказана роля шляхты ў сістэме мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі і ў фарміраванні чыноўніцкага корпусу.

⁴¹ Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. 48 т.: указ.; Собрание второе: [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года]: [В 55-ти т. с указ.]. СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830–1885.

⁴² Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния: [в 2 ч.] СПб.: Тип. Департамента Генер. штаба, 1863. Ч. 1. XXII, 866 с.; Ч. 1: Приложения. II, 247 с.; Ч. 2. VIII, 1074 с.; Ч. 2: Приложения. VI, 391 с.

⁴³ Агіньскі М.-К. Мемуары пра Польшчу і палякаў з 1795 да 1810 г. // ARCE. 2015. № 9. С. 5–194; Патоцкі Л. Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзяржын і Ружану. Мінск, 1997; Kraszewski K. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Warszawa, 1985; Kraszewski K. Silva rerum: wspomnienia i zapiski dzienne z lat 1830–1881: kronika domowa. Warszawa, 2000; Niemcewicz J. Pamiętniki czasów moich. Paryż, 1848; Pawłowicz E. Wspomnienia z nad Wilii i Niemna: studia, podróże. Lwów, 1882; Puzynina Gabriela. W Wilnie i w dworach litewskich: pamiętnik z lat 1815–1843. Wilno, 1928; Bisping Jan. “Moje wspomnienia w Massalanach spisane”. Pamiętniki Jana ordynata Bispinga 1842–1892. Opracowanie, wstęp i przypisy Jerzy Z. Pająk i Jerzy Szczepański. wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego. Kielce – Kraków, 2016.

Асноўная даследчая праца над кнігай праводзілася ў 2013–2015 гг. у рамках міжнароднага навуковага праекта Міністэрства па справах навукі і вышэйшай школы Рэспублікі Польшчы “Od szlachty do ziemiaństwa. Geneza i trwanie na obszarach niejednorodnych etnicznie dawnej Rzeczypospolitej” (zespół badawczy „Rozpad i trwanie tradycji Rzeczypospolitej szlacheckiej na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX – początku XX wieku”) № 0156/FNiTP/H12/80/2011 афліюванага пры ZG РТН”. Аўтар выказвае асаблівую падзяку аднаму з кіраўнікоў даследчага праекта доктару габілітаванаму Дароце Міхалюк за дапамогу ў правядзенні даследавання і працы над гэтай кнігай. Таксама шчырыя падзякі выказваю Сяргею Амельку, Тамары Байрашаўскайтэ, Віталю Макарэвічу, Святлане Лугаўцовай, Вользе Папко, Аляксандру Радзюку, Раману Юркоўскаму, якія аказалі каштоўную дапамогу сваімі парадамі і дзяліліся важнай інфармацыяй. Асобная падзяка належыць супрацоўнікам Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне.